10.33537/sobild.2020.11.2.15

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 01.04.2020
Kabul edildiği tarih: 06.05.2020
Yayınlanma tarihi: 30.06.2020

Article Info

Date submitted: 01.04.2020
Date accepted: 06.05.2020
Date published: 30.06.2020

SEYAHATNAMELER IŞIĞINDA TOSYA**TOSYA IN THE LIGHT OF TRAVELOGUES****Murat KARASALİHOĞLU**

Kastamonu Valiliği Kent Müzesi,
paphlagonia@gmail.com

Anahtar sözcükler

Tosya; Kastamonu; Devrez
Vadisi; Seyahatname

Keywords

Tosya; Kastamonu; Valley of
Devrez; Travelogues

Öz

Kastamonu coğrafyası oldukça dağlık bir yapıya sahiptir. Coğrafyanın zorluğu yanı sıra Anadolu'nun önemli yol sistemleri üzerinde de yer almaz. Bu durum bölgenin tarihsel yazılı kaynak ve seyahatnamelerde fazla geçmemesine neden olmuştur. Kastamonu'nun bu genel durumuna uymayan bir yer ise Tosya'dır. Kastamonu'nun ilçesi olan Tosya, tarih boyunca Kuzey Anadolu'nun en önemli ticari ve askeri güzergâhının üzerindeki Devrez Vadisi'nde yer almaktadır. İlçe konumu gereği tarihin her döneminde önemli bir yer olmuştur. İlçe bu konumuyla birlikte önceleri Hristiyan Hac yolunu kullananların daha sonra da özellikle İran ve Hindistan'a seyahat eden gezginlerin notlarında yer almıştır. Erken dönem tarihi hakkında fazla bilgimizin olmadığı Tosya'nın Bizans Dönemi sonlarına doğru yazılı kaynaklarda görünmeye başladığı görülür. MS 10. yüzyılda yaşamış olan Arap El-Makdisi'den isminin "Dusiniya" olduğu öğrendiğimiz ilçe üzerine 15. yüzyıldan itibaren bilgiler seyahatnameler aracılığıyla gelmeye başlar. Birçok kişi tarafından ziyaret edilen yerleşim üzerine seyahatnamelerde demografik yapı, tarihsellik, tarım, zanaat, sanayi ve kente dair başka değerli bilgileri bulmak mümkündür. Bu bilgiler arasında ilçenin bağcılık ve şarapları, nüfus yapısındaki Hristiyan ve Müslüman çeşitliliği ile Yeşil Fas Derisi ile kaşmir üretimi öne çıkan özellikler olarak görülür.

Abstract

Kastamonu has a very mountainous structure. It does not take place on the important road systems of Anatolia as well as the difficulty of geography. This situation caused the region not to be mentioned in historical written sources and travel books. A place that does not conform to this general situation of Kastamonu is Tosya. Tosya, the district of Kastamonu, is located in Devrez Valley on the most important commercial and military route of Northern Anatolia throughout history. Due to its location, the district has been an important place in every period of history. With this position, the district was included in the notes of those who used the Christian Pilgrimage Road before, and especially travellers who travel to Iran and India. It is seen that Tosya, which we do not know much about early history, began to appear in written sources towards the end of the Byzantine Period. The information about the district as known as Dusinia which we learned Arab El-Makdisi, who lived in the 10th century AD began to access after 15th century. It is possible to find other valuable information about the demographic structure, historicity, agriculture, craft, industry and the city in the travelogues on the settlement visited by many. Among this information, viticulture and wines of the district, Christian and Muslim diversity in the population structure and production of Green Moroccan Leather and cashmere are seen as prominent features.

Giriş

Kastamonu, Anadolu tarihi içerisinde birçok öncü rol oynamış ve aynı zamanda hem Anadolu kültürüne paydaş hem de kendine özgü kültürel dinamikler yaratmıştır. Ancak bölgenin bu niteliklerine karşın özellikle coğrafi konumundan kaynaklı Anadolu'nun diğer yerlerine nazaran hem tarihsel yazılı kaynakların hem de seyahatnamelerin birebir odağında olmaktan uzak kalmıştır. Bu durum, bölge üzerinde bir suskunluk gölgesi oluştururken Anadolu'dan uzak bir coğrafya gibi algılanmasına da neden olmuştur.

Kastamonu coğrafyası oldukça engebeli, yüksek dağ sıraları ile çevrili ve aynı zamanda büyük yol sistemlerinin de dışında yer alır. Bu nedenle tarih boyunca özellikle doğu-batı/batı-doğu ulaşımı özellikle seyyahlar için kara yollarına nazaran denizden olmuştur (Karasalihoğlu, 2014). İç bölgedeki sıradağların arasındaki su sistemlerinin açmış olduğu vadiler, çağlar boyunca bölgenin doğal yol sistemini oluşturmuştur. Bu noktada Kastamonu ilinin merkezi sayılabilecek Gökırmak Vadisi, Küre ve Ilgaz dağ sıraları arasında oluşmuş bir tali yol durumundayken, Ilgaz Dağları'nın güneyindeki Devrez Irmağı'nın oluşturduğu vadi ise tarih boyunca Anadolu'nun kuzeyinde batı-doğu güzergâhının ana yolu olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinden İran ve doğusuna yapılan seyahatlerin ana güzergâhı, günümüz Kastamonu ili sınırlarında kalan Devrez Vadisi yoluyla ve Tosya ilçesi üzerinden. Tarihsel kaynaklar dışında seyahatnamelere bakıldığında, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Tosya'nın demografik, tarımsal, kentsel ve ekonomik kaynaklarına ilişkin bilgileri görmek mümkün olmuştur.

Tarihî coğrafya ışığında bölge yolları

Bölgenin yoğun dağlık yapısı, ulaşımı ve çevre bölgelerle bağlantıları zorlaştırmıştır. Bölgenin bu fiziki yapısına bağlı olarak yollar, su sistemlerinin açtığı vadiler yoluyla batı-doğu ve güney-kuzey akslı olmuştur. Bu durumdan kaynaklı olarak bölgede tarih boyunca ve özellikle de Roma Dönemi'nde, imparatorluğa dâhil edilmesinde bu yol sistemi büyük önem taşımış ve aynı zamanda geliştirilmiştir (French, 2003, s. 51-54).

Tosya'nın da içinde olduğu, günümüz Kastamonu'da bin yıllardır ve halen kullanılmakta olan yolların oluşumu, Orta-Geç Tunç Çağlarına kadar geri gittiği düşünülmektedir. Özellikle Son Tunç Çağında Hitit-Kaşka mücadelesinde sınır kabul edilen Devrez Vadisi'nde özellikle Hititlerin bu sınır bölgesini kontrol etmeye çalışmasından bölge yollarının oluşmaya başladığı düşünülebilir. Bu noktada J. Yakar (Yakar, 2007, s. 249) muhtemelen Hitit Dönemi'nde kullanılan yol sistemi için, Bolu'dan başlayıp doğuya doğru Gerede, Çerkeş, Ilgaz ve Tosya içinden Çorum'a ulaşan ve bir başka güzergâh olarak da Daday'ın doğusunda, Gökırmak ile Kızılırmak'ın akarsu kavağına doğru Gökırmak Vadisi'ni izleyip Durağan, Vezirköprü ve Havza'ya uzanan yol hatlarının İlk Tunç Çağı'ndan itibaren Anadolu'nun kuzeybatı ve Orta Karadeniz bölgeleri arasında önemli bir bağ oluşturduğunu iddia etmektedir. Kastamonu'nun yakınındaki Tepecik, Taşköprü yakınındaki Çetme Höyük, Karacaoğlu ve Durağan yakınlarındaki Bayram Tepesi ören

yerlerindeki 3. binyıla ait yerleşimlerin varlığı da bu görüşü destekler. Aynı zamanda her ne kadar bu höyüklerde bulunan MÖ 2. binyıl buluntuları Hitit Dönemi'nde bu vadiye yoğun bir şekilde yerleşildiğine işaret etmiyorsa da bölge Demir Çağı boyunca yerleşim görmeye devam etmiştir.

Bu noktada bölgedeki yolların muhtemelen Tunç Çağları'ndan itibaren oluştuğu ve özellikle de hâkimiyet mücadelelerinde geliştirilerek modern çağlara kadar kullanıldığı söylenebilir.

Roma Dönemi'ne gelindiğinde bölgede mevcut verilere göre MS 80-82, MS 97-100 ve MS 119-122 yıllarında yapılan üç ana yol inşa faaliyeti bilinmektedir. Ancak bu faaliyetler bölgenin iç kesiminde görülmez. Kastamonu'nun güneyinde günümüzdeki Devrez Vadisi'ni izleyen güzergâh, batıdan doğuya doğru Çerkeş, Ilgaz ve Tosya üzerinden Amasya'ya ulaşan yol sistemi olarak o dönem için de önemliydi. Bu güzergâh Tabula Peutingerian'da da görülmektedir. (Tabula Peutingeriana IX. Segmentum, Resim-1). Çerkeş'teki Antoninopolis, Kurşunlu'daki Anadynata'nın ve modern Ilgaz ilçesi olarak ya da yakınındaki bilinmeyen bir istasyon yer alır. Günümüzde Doğruyol Kavşağı olarak geçen noktada yer alan Salman Höyük, batı-doğu kuzey-güney kavşağı olarak o dönemde aynı işleve sahipti (Wilson, 1960, s. 353). Bu mevki, Kandara-Cendere'nin bulunduğu yere de yakın olup, yolun batıya doğru giden Kurşunlu ve Çerkeş hattına ait izleri tespit edilmiştir (French, 1991, s. 81-83; Matthews vd., 2009, s.187). Güzergâh, genel anlamda Diocletianus Dönemi'nde (MS. 284-305) Nikomedia'nın başkent olmasıyla da daha da önem kazanmıştır (Ramsay, 1890, s. 77)

Tosya, bir yerleşim olarak Osmanlı Dönemi'nde oldukça hızla büyüyen bir yer olmuştur. Bunun en önemli nedeni, üzerinde bulunduğu Devrez Vadisi içinden geçen güzergâhın, tarihin her döneminde olduğu gibi bu dönemde de önemli ticari ve askeri harekâtlar için kullanılması olmuştur.

Osmanlı Dönemi'nde "Sol Kol Yolu" olarak ifade edilen, Bursa-Tebriz İpek Yolu Tosya'nın merkezinden geçmekteydi. Bu sebeple Tosya şehri hem bir derbent hem de doğuya ve İran'a yapılan seferlerde menzil noktası olarak kullanılmıştır. Osmanlıların Anadolu'nun tümünde hâkimiyet kurmasıyla gelişen ticaretin can damarlarından birisini oluşturan bu hat, doğudan geldiğinde Osmancık'ta Koyunbaba Köprüsü vasıtasıyla Kızılırmak'ı geçtikten sonra Kızılırmak'ın kenarını takip ederek Hacı Hamza kasabasına, oradan da Devrez Vadisi içinden geçerek Tosya şehrine ulaşmaktaydı. Günümüzde bu yolun üzerine yapılan E-80 Devlet Karayolu da İpek Yolu gibi önemini sürdürmekte olup, ülkemizin batısını doğusuna ve kuzeyine bağlayan en önemli arterini oluşturmaktadır (İbret, 2003 s.65).

Osmanlı Dönemi'nde bu önemli ticari bağlantı yolunun ilçeden geçiyor olması kendini ilçedeki ticari yapıların çokluğuyla göstermiştir. 16. yüzyılda Çankırı Sancağı içerisinde bulunan Tosya şehrinde, sancağın merkezi durumunda olan Çankırı şehrinden daha fazla dükkân bulunmaktadır. İlk tapu tahrir defterinde (1521), Tosya'nın merkezinde 160 vakıf 2 adet de mülk olmak üzere 162 dükkân mevcutken bu rakam son tapu tahrir defteri kayıtlarında (1578-1579) 178'e yükselmiştir (Kankal, 1993, s. 181; İbret, 2003 s.65-66).

Bölgenin tarihselliği

Tosya çevresinde yapılmış arkeolojik çalışmaların yetersizliğinden dolayı bölge kronolojisini net olarak takip etmek güçtür. Bölgede tespit edilen höyüklerden Yücek ve Harman Tepe’de görülen seramikler Tunç Çağı’na tarihlendirilmiştir (Gökoğlu, 1952, s. 39-40). Son dönemde yapılan bazı çalışmalar Hitit çivi yazılı kaynaklarında geçen yer isimlerini ve bu metinlerdeki topografik bilgilerle destekleyerek yeniden günümüz coğrafyasına lokalize etmeye çalışmaktadır. Bu çalışmalara göre, Devrez Irmağı “Dahara” (Klasik Çağlardaki ismi bilinmemektedir), Tosya’nın ise “Turmitta” olabileceği iddia edilmiştir (Matthews-Glatz, 2009, s. 64, 69).

Tosya’nın Geç Demir Çağı açısından önemli bir yerleşim olabileceğine dair bir buluntu, bugün Çorum Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen Pers Dönemi mezar stelidir. Daskleion stellerine benzeyen ve 4 ayrı panele sahip stel MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Durugönül, 1994, s. 12). Bir insanın hayatının farklı evrelerinin gösterildiği stelin panellerinde (Durugönül, 1994, 1-14; Summerer, 2003, s. 20), en altta kaz tutan bir çocuk, sonra çiçek koklayan süvari kıyafetli bir adam, bir atlı süvari ve en üstte de silahlı bir adamın dansı vardır. Bunların üstünde ise hayat ağacı yer alır. (Durugönül, 1994, s. 17) Stelin şekli Akhemenid elitlerinin mezar yapımcılarının işlerine benzer ve içerik olarak Anadolu’nun diğer yerlerinde görülenlerle de birleşir (Dusinberre, 2015, s. 179-180). Stelin varlığına bakarak bölge Pers Satraplık Dönemi’nde önemli yerleşimlerden biri olarak düşünülebilir. Dönemin devamında dair Ödüske ve Aksek bölgelerinde yer alan tümülüsler (Gökoğlu, 1952, s. 51), Çüşçüş Kaya mezarı, tüneli ve kalesi (Gökoğlu, 1952, s. 104, 129, 179) ile Bayat kaya mezarı ile Ermenek Köyü Delikkaya kaya mezarı ile Ceneviz Kayası kaya tüneli (Gökoğlu, 1952, s. 126) gibi veriler bilgi sunmaktadır.

Roma döneminde kentin varlığı özellikle yolların da geliştirilmesi, akabinde hem ticaret hem de artan doğu seferleri nedeniyle önemini koruyarak devam etmiş olmalı. Tabula Peutingeriana haritasında, Tosya’nın üzerinde bulunduğu güzergâhın batı hattındaki Potomia Cepora, Antoniopolis ve Anadynata gibi yerleşimler gösterilmiş olsa da Tosya’nın dönem ismi belirtilmeden Gangra ve Amasia yerleşimlerine geçilir (Tabula Peutingeriana, Seg. IX). Bizans Dönemine gelindiğinde özellikle 11 ve 12. yüzyılda Tosya için önerilen Dokeia ismi tartışmalara yol açmıştır. Özellikle W. Ramsay Bizans kaynaklarında geçen Dokeia’nın Tosya olduğunu ileri sürmüştür (Ramsay, 1890, s. 356) ancak daha sonra yapılan çalışmalarda buranın Tokat olduğu belirlenmiş ve hatta Danişmendname’de geçen “Tukiya” adının Tosya olabileceği ileri sürülmüştür (Turan, 1971, s. 242). Aynı zamanda Paphlagonia’da yerleşik olan Komnenos Ailesi’nin bölgedeki nüfuzunun yine bölgedeki Dokeiano ve Doukai gibi güçlü ailelerle yaptığı evliliklere bağlı olduğu (Crow, 1996, s. 16), öte yandan Nikephoros Bryennios’da, Aleksios I Komnenos’un yakaladığı Russel’i Constantinapolis’e götürürken Amaseia’dan çıktıktan sonra akrabalık bağlarının bulunduğu Paphlagonia’daki Dokeia’daki Theodoros Dokeianos’un evine uğradığı bilinmektedir. Bundan sonraki durağı ise dedesinin (Manule Erotikos Komnenos) evi olan Kastamon’dur (Bryennios, 2008, s. 106-108). Bryennios’a ait bu bilgiler verilirken Dokeia

kenti Tosya olarak sunulmuştur (Bryennios, 2008, s. 106 dn. 44). Bu bilgilere karşın 10. yüzyıl Arap gezginlerinden olan El-Makdisi’nin çalışmasından (Muhammed bin Ahmet Şems al-Din Al-Mukaddasi, MS 946-1000) edinilen bilgilere göre Ermenia, Pontos, Paphlagonia üzerinden Sangarios’a kadar olan yolu tanımlarken Tosya için Dusiniya ismini kullandığı görülür (Belke, 1996, 191-192; K.Belke de Dokeia ismi için Tokat’ı önerirken bu ismin Tosya için kullanılamayacağını da bildirir). Bu açıklamalar doğrultusunda çalışmamızda yer verdiğimiz Tosya’dan geçen seyyahlardan en erken bilgiyi veren Marchand Basil’in (1465-1466) notlarında Tosya için “Toussia” terimini kullanmış olması Dokeia’dan çok Dusiniya kelimesine yakın durduğu görülür.

Tosya ilk olarak bölgeyi de fetheden Emir Karatigin tarafından Türk hâkimiyetine 1084 yılında girmiştir (Yücel, 2018, s. s.33) Bölgenin 1212 tarihine kadar Bizans ile sürekli el değiştirmesinden sonra ilk olarak Çobanoğlu daha sonra da Candaroğlu Beyliklerinin idaresine geçmiştir (Taşdemir, 2012, s. 269). Daha sonra Tosya 1417/1418 yılında ilk kez Çelebi Sultan Mehmet Han devrinde Osmanlı Devleti’ne katılmıştır (Yücel, 2018, s. 92). Yerleşim, bu tarihten sonra zaman zaman Candaroğulları idaresine geçmiş olsa da 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kati olarak Osmanlı Devleti’nin egemenliği altına girmiştir (Yücel, 2018, s. 114-116). Tosya bu tarihten itibaren, Kastamonu Vilayeti Çankırı Sancağı idaresi altında yönetilmiştir. 1864’deki idari yapılanma sonrasında 1869 yılında ilçe Çankırı sancağından ayrılarak Kastamonu Vilayeti’nin bir kazası haline getirilmiştir (Sürel, 2011).

Tosya’nın tarihsel süreç içerisinde önemli bir yerleşim olarak ticaret ve tarım alanındaki gelişmişliği çevre şartları ile olmuştur. Devrez Çayı ve ona kuzeyden karışan Deringöz ve Gevur Çayları’nın getirdiği materyaller sonucu oluşan Tosya Ovası’nın kuzeyinde yer alan yerleşim, gerek verimli topraklarının genişliği gerekse su kaynaklarının çokluğu sebebiyle büyük bir tarımsal potansiyele sahip olmuştur. Bu tarımsal potansiyelinin yanısıra, konumu ilçeyi ulaşım açısından önemli bir yere de oturtmuştur. Anadolu’nun doğusunu batısına bağladığı gibi, Ilgaz Geçidi vasıtasıyla İç Anadolu’yu da Karadeniz’e bağlayan Tosya şehri, ulaşım açısından taşıdığı bu stratejik özelliklere bağlı olarak tarihte önemli bir yer tutmuştur (İbret, 2003, S. 58).

Devrez Vadisi’nden geçen seyyahların gözünde Tosya

Anadolu’nun kuzeyindeki en önemli yol üzerinde olması, konumunun doğu-batı yönelimine uygun olduğu kadar güney-kuzey hattı içinde kavşak noktası oluşturması, öte yandan Devrez Irmağı’nın suladığı verimli topraklarla çevrili olması gibi birçok unsurun varlığı, Tosya’nın çağlar boyunca önemli bir yer olmasını sağlamıştır. İlçenin önemli bir güzergâh üzerinde olması yüzyıllar boyunca buradan geçen seyyahların notlarında yer almasını da sağlamıştır. Eğer bu seyahatnameleri Al-Makdisi’den başlatırsak 1000 yıllık bir süreçte ilçeye dair birçok bilgiye bu seyahatnameler vasıtasıyla ulaşmak mümkündür (Ek-1).

Du marchand Basile, 1465-1466

Pelerinage'in hac yolculuğunda kullandığı güzergâh üzerinde Tosya bulunmaktadır ve ilçeden şu şekilde bahseder: *"Toussia (Tosya), orada çok sayıda Ermeni var, ancak Türklerden ise Hristiyan az sayıda."* (Marchand Basile, 1465, s. 243-244)

Polonyalı Simeon, 1584-?

Kuzey Anadolu yolu ile Kudüs'e hac için giden seyyahlardan biri de Polonyalı Simeon'dur. 1613 yılında İzmir'den yola çıkıp Bursa ve Bolu üzerinden Muş'a kadar seyahat eden Simeon, Gerede'den beş günlük bir yolculukla ulaştığı Tosya'nın ekonomik kaynakları hakkında bilgiler vermiştir.

"Gerede'den sonra, beş günlük bir yolculukla Tosya kasabasına vardık. Buradan muhayer ihraç edilir ve bütün halk muhayercidir. Buranın muhayyeri Ankara'nın gibi olmayıp daha aşağı cinsten olduğu halde, birçok eyaletlerden ve Lehistan'dan taciler bu mal için buraya gelirler. Tosya'dan aynı zamanda pek çok meyve çıkar." (Simeon, 2016, s. 122-123)

Jean Baptiste Tavernier, 1605-1689

1631-1663 yılları arasında içlerinde Anadolu'nun da olduğu doğu dünyasına altı seyahat gerçekleştiren Fransız seyyah bu gezilerinin birinde Devrez Vadisi üzerinden Tosya'ya gelir ve bu kenti çok bakımlı ve güzel bulur.

Tavernier, Karagalar (Atkaracalar) ve Koçhisar'ı (Ilgaz) geçtikten sonra Tociya'ya (Tosya) gelir.

Tocia, yüksek dağlara bağlanan tepeler üzerinde büyük bir kent. Kışın güneşin battığı yönde, bir ırmağın suladığı geniş bir kırsal kesim var; söz konusu ırmak ileride Kızılırmak adı verilen daha büyük bir ırmağa kavuşuyor. Bu tepelerden doğuya doğru bakan en yüksek tepeden paşanın oturduğu bir hisar ve kentte yol boyunca rastlanabilen en güzel kervansaraylardan biri yer alıyor. Halkının büyük çoğunluğu yörenin kendilerine bol bol sunduğu çok güzel şarapları içme ayrıcalığından yararlanan Hristiyan Rumlardan oluşuyor (Tavernier, 1713, s. 10).

Evliya Çelebi, 1611-1685

Evliya çelebi 1640 yılının Ağustos ayında İstanbul'dan Erzurum'a doğru yola çıkmıştır. Güzergâh olarak Pendik, Gebze, Sapanca, Düzce, Gerede, Çerkeş, Koç Hisar (Ilgaz) yolu ile Tosya'dan devam etmiştir. Evliya Çelebi, Koç Hisar'dan (Ilgaz) Tosya'ya dokuz saatte gelmiştir. Çelebi'nin seyahatnamesinde "Nasıya Kalesi yani eski şehir Tosya'nın Özellikleri" adlı bölümde şu bilgileri aktarmaktadır.

(...) tarihinde Çelebi Sultan Mehmet fethidir. Adlandırılmasının sebebi; (...) den bozma Tosya derler. (...) sancağı hükmünde hasdır. Subaşı var ve 150 akçe şerif kazadır. Tamamı (...) adet

mamur nahiyeleri vardır. Yeniçeri kumandanı, Sipah Keyhüda Yeri, Nakibüleşrafı, Müftüsü, ileri gelenleri ve eşrafı vardır. Gerçi Türkistan şehirlerindendir, ama seçkin âlimleri çoktur. Şehri yüksek bir yerde üç bin kadar tahta ve kiremit örtülü safi tahta ile yapılmış eski evlerdir. Bağ ve bahçesi gayet çoktur. Hepsi 11 mahalle ve 21 mihrapdır. Bunlardan çarşı içre (...) cami, (1 satır boş) (Resim 2)

Be gece büyük bir yangın oldu. Bunlardan başka mescit ve mabetlerdir. Yedi han ve (...) hamamları var. Hepsi 340 dükkânları, kahvehaneleri ve bir demir kapıları ile sağlamlaştırılmış bir kâğır yapı bedesteni vardır. Her çeşit meta bulunur. Ama bütün halkının karları muhayyer dokumaktır. Ondan dolayı bedestende muhayyer alınıp satılır. Beğenilenlerden; kozlu ve leblebili helvası ve tatlı kutu bozası beyaz süt gibidir, gayet meşhur bozası olur. Yer yer güzel kadın ve erkekleri vardır. Havası biraz ağırcadır. Gerçi halkı Türk'tür, ama gariplere gayetle dostlardır.

Tosya ziyaret yerleri: Şehrin dışında bir mesiresi ve çimenlik yerde; Şis Baba Sultan ziyaret: Yol üzerinde vaki olmuştur. Halkın ziyaret yeridir (Evliya Çelebi, ed. Dağlı ve Kahraman, 2008).

Kâtip Çelebi, 1609-1657

Kâtip Çelebi'nin yazmış olduğu Cihannüma, Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabı olarak kabul edilmektedir. 1648 yılından sonra yazıldığı bilinen kitabın ilgili bölümlerinde hem Kastamonu hem de Tosya hakkında oldukça değerli bilgiler veren Kâtip Çelebi, yerleşimden şu şekilde bahseder:

Tosya: Köseadağı'nın kuzeyinde olup ikisi arasında bir miktar mesafe vardır. Tosya, Çankırı'nın 1 menzil kuzeyinde geniş bir dere içinde bulunan büyük bir kasabadır. Evlerinin çoğu iki yamaçta bulunup çarşı, han ve hamam vardır. Dere içindeki düzlük yerlere kurulmuştur. Dokuz hamam, beş-altı han ile birçok mescid ve camisi bulunmaktadır. En meşhur camileri; Eski Cami, Abdurrahman Paşa Camii, Pınarbaşı Camii, Alaca Mescid Camii ve Tekke Camii'dir. Reisülküttâb Şamizâde Mehmed Efendi 1070/1659 tarihinde kasaba sınırında Aşağıpınar denilen mevkide mükellef bir han yaptırmıştır. Kasabanın güya birde Kalesi bulunmaktadır. Bu kale, kasabanın yüksekçe bir yerinde dağ etrafında topraktan yapılmış zayıf bir kaledir. Celâli isyanlarının baş gösterdiği zamanlarda halk tarafından yapılmış olup hâlen haraptır. Kasabanın kible tarafı açık ve ovalıktır. Yakınından geçen Devrez Nehri'nin arkasında Köseadağı eteklerine kadar uzanır. Bağlık ve bahçelik olup

meyvesi boldur. Tosya kasabasının ortasında suyu hayli güzel Taşpınarı denilen bir pınar vardır. Bu suyun ayağı tabakhaneye akar. Bu pınarın üzerine bir kubbe yapılmış olup su içmek için zincirlere asılı iki-üç tas vardır. Kubbe içinde insan boyu derinliğinde, bir metre kare genişliğinde, bir tarafı mecra için açık bırakılan, üç tarafı kapatılmış mermerden bir havuzu vardır. Bu havuz su kaynağının üzerine yapılmıştır. Buradan aşağıda, ayrıca kasabanın arkasındaki Ilgaz Dağı'nın kollarından çıkıp çeşmelere getirilen hafif ve latif sular vardır (Kâtip Çelebi, 2010, s. 645-646)(Resim-3).

Jean Otter, 1707-1748

İsveçli seyyah, İsfahan'dan yola çıkarak dönüş rotası üzerinde Tokat, Amasya ve Hacı Hamza üslerinden geçerek, sekiz saatlik bir yolculukla Tousia'ya (Tosya) ulaşır ve kendisinin artık Anadolu'da olduğunu söyler.

Tousia'nın Kianguri yani Çankırı bölgesinde olduğunu belirten Seyyah buranın çevresinde Kious (Kuz-Kös) ve d'Elkas (Ilgaz) dağlarının olduğunu, doğusunda Tchouroum (Çorum), batısında Boli ve kuzeyinde de Kastemouni'nin olduğunu belirtir. Tousia'nın küçük bir yerleşim olduğunu belirten yazar büyük bir vadinin içinde yer aldığını Kuz (Kös) dağlarına yakın olduğunu söyler. Orada yeni hamamlar, kervansaray ve camilerin olduğunu, Elkas Dağı'ndan gelen suların şehrin ortasından geçtiğini ve aynı zamanda buraya Taş-Pınarı denen bir çeşme bağlandığını ve bu çeşmenin suyunun da tabakhanelere ulaştığını ve tabakhane sayısının çok olduğunu da sözlerine ekler. Seyyah, şehirde meyvenin çok bol olduğunu da belirtir (Otter, 1948, s. 342, 346).

Peyssonnel, M de Charles, 1727-1790

Seyyah, Fransızların, Kırım üzerinden Anadolu ve Kahire'ye olan ticareti üzerine yaptığı çalışmasında Ankara'ya oranla ikinci kalite olan bazı kumaşların Tossia'dan develerle Kahire'ye gönderildiğini ve bunların fiyatlarının 35 ila 50 para arasında olduğunu söyler (Peyssonnel, 1787, s. 34-35).

Domenico Sestini, 1750-1832

1778-1781 yılları arasında Anadolu'yu ziyaret eden Domenico Sestini, bir arkeolog, nümizmat ve doğa bilimcidir.

Çeşitli dereler dağlardan Devres Irmağı'na akmakta. Biz Glok-Sui ve Glok Daghi diye bilinen bir yerden geçtik. Biz gece boyunca sessizce ilerledik nehir kenarından. Dağlık yolun zorluklarına rağmen kervanımız yürüyordu. Tepeler büyük köknar ve sedirlerle kaplı. Eaelagnus cinsi (iğde) bir bitkinin kokusu hissedilir. Biz yeni sabahta kendimizi üzüm bağları ve pirinç tarlalarıyla kaplı Tosie'de bulduk. Pirinç yüksek bir beyazlıkta ve tarlaları işçilerle dolu. Meyve bahçeleri, sebze bahçeleri ve üzüm

bağlarının çevrelediği çiftliklerde Ermeniler ve Türkler yaşıyor. Su bolluğu tüm bahçelerde sebze ekimini kolaylaştırmış Tosie'de.

Tosie bizim ikinci kalacağım yer olacaktı. Burası Kius Dağı'nın yamacında bulunmakta. Burası daha kuru bir görünüm sergiliyor. Burası antik ismi Olgasiss Dağ sırasının devamı ve burada Pompeiopolis antik kenti, Paphlagonia'nın başkentidir. Orada yani Tosie'de bir komutan var Serdar; Ermenilerin ve Türklerin yaşadığı 2 binden fazla ev var. Beş cami, bir basar (pazar), bir ciarsi (çarşı), birkaç hamam ve khans var. Bölgenin başkenti Kianguri (Gangra), Kius Dağları'nın Elkas (Olgassys - Ilgaz) ve Budenar Dağları'nın ötesinde, bölge Ancyra ve Kastemuni antik Kastabala ile sınırlandırılmış.

Ben bitkilere bakmak için çevreyi dolaşmaya karar verdim, çadırımın çevresinde bir yürüyüş yaptım ve ben Cardamineimpatiens, Sisymbrium Sophia, Irisgermanica, Veronicatridentata, vb gördüm.

Tosie'nin hamamları çok bakımlı. Bizim dinlenmemiz için işimize çok yaradı. Bize dağlardan getirilen buz içtik. Ben Ermeni bir kuyumcudan madalyon alamadım. Tosie'de tabakhaneler var, Aidit'in sağladığı birkaç adet pamuklu kanvas üretimi yapılan yer ve bir de demir araçlar yapılan yerler var. Biz daha sonra saat 4'de yola çıktık yağmur ve dolu altında. İki saat sonra yeniden yağmur başladı ve biz pelerinlerimizin altında tekrar kamp kurduk. 16 Mayıs sabahı yeniden yola koyulduk, çam ormanlarıyla kaplı dağlardan geçtik. Dört saat sonra, kendimizi Devres kenarında bulduk yine kötü bir ahşap köprü vardı ve onun yanında başka bir taş köprü kalıntıları vardı. Pirinç tarlaları çok sayıda var, Türkler su kanalları sayesinde güzel işler yapıyor (Sestini, 1782, s. 35-36).

Thomas Howel, M. D (1759-?)

Hindistan'a kadar yolculuk yapan İngiliz seyyah dönüş yolunda 29 Nisan 1788'de sabah saat 6.00'da Hacı Hamza'dan çıkarak öğleden sonra saat 14.00'da Tosia'ya varır. Seyyah birlikte yolculuk yaptığı Mr. Morris'in hastalığının nüksetmesi nedeniyle Tosya'da 5 Mayıs'a kadar kalmak zorunda olsa da maalesef ilçe hakkında bilgi vermemiştir (Howel, 1791, s. 110-115).

James Jackson (?-1807)

Bir başka İngiliz seyyah olan Jackson, Hindistan gezisinden dönerken, 14 Ağustos sabahı saat 6.00'da Hadjee Hamza'dan yola çıkıp Atoezu Irmağı'nı bir süre takip ettikten sonra dağlık ve ormanlık alanlardan geçtikten sonra yine sabah 10 sıralarında Tosia'ya varır. Günün erken saatleri olmasından dolayı Tosya'da duraksamayan seyyah, birçok üzüm bağı geçtiklerini,

bölgenin oldukça verimli olup, ekili alanların yoğunluğuna dikkat çeker. (Jackson, 1799, s. 220-221).

P. A. L. de Gardan, 1765-1822

Fransa'nın Persia yani İran elçiliği sekreteri olan yazar, yolculuğunda Tosya için; *"d'Hadgi-Khan'dan (Hacı Hamza) Totiah (Tosya) dokuz saat sürdü. Burası Yunanlıların yoğun yaşadığı küçük, hoş bir kasabadır."* ifadelerini kullanmaktadır (Gardan, 1809, 116).

Bozoklu Osman Şakir Efendi, 1771/1772-1817

Sultan II. Mahmud döneminde İran'a elçi olarak gönderilen Yasincizade Seyit Abdülvehhab Efendi'nin Farsça tercümanı olarak ona eşlik eden Bozoklu Osman Şakir Efendi tarafından, bu görev yolculuğunda yazılan "Musavver Sefaretname-i İran adlı sefaretname, çalışmamızda ele alınan seyahatnameler içindeki ilginç bilgiler veren kaynaklardan biridir. 1810 yılına ait yolculukta tutulan sefaretnamede Tosya'nın bir de çizimi bulunmaktadır. Yolculuklarında Bozoklu Osman Şakir Efendi'nin kafilesi, Koçhisar'da geceyi geçirdikten sonra erken vakitlerde Tosya'ya doğru yola koyulur ve varak 39'da şu bilgileri paylaşıyor:

Koçhisar'dan dahi güneş yeryüzünü aydınlatmış zaman binince insanı rahatlatan yağız atlara binip Devrez Nehri kenarından hareket ettik. Taşsız yollarda koşturarak dokuz saat sonra Tosya yakınlarındaki bağlara ulaştık. Şehrin içine girmek istediğimizde şehir kethüdası bizi karşılayarak ahvalimizi sorup sual ettikten sonra elçimiz şehir a'yanının konağına misafir ettiler, Gemalmaz İbrahim Ağa'yı da bu duacıların ev sahibi ettiklerinde yolculuğumuzu durdurduk ve o gece orada geceleyerek uyuyup dinlendik.

Tosya'nın resmini de çizim işlerini bilen bu duacıları böylece nakşetti.

Tosya'nın doğu ve kuzey taraflarında sağlam duvar benzeri çok yüksek kayalar bulunmakta. Güney ve kible tarafında ise öğle gübeşi ikindi namazının son vaktine kadar şehrin içini aydınlatır. Poyraz tarafı kapalı olduğundan havası ağır ve öğle güneşine karşı olduğu için de şehrin içi gayet sıcaktır. Ama halkın tabiatı cömertlik ve mertlik ile, mizacı da muhabbet ve yardımseverlik ile doludur. Misafire türlü izzet ve ikramda bulunurlar.

Tosya'dan yağız atlara binerek gideceğimiz yere doğru süratla yola çıktık. (Osman Şakir Efendi, 2018, s. 147-150) (Resim-4).

Bozoklu Osman Şakir Efendi, Hacıhamza'yı anlattığı satırları arasına Devrez Irmağı'ndan bahsederken *"Tosya tarafından ekilen pirinç bu yararlı nehrin suyuyla yetişir"* der (Osman Şakir Efendi, 2018, s. 153). (Resim-5)

J. Morier, 1780-1849

İngiliz bir diplomat olan seyyah, doğudan batıya doğru yaptığı yolculuğunda Hacı Hamza'dan devam eder ve dört saatlik bir at yolculuğundan sonra güneş doğarken Tosia'ya varır. Burada başka kervanlarla buluştuktan sonra ülkede gördüğü en iyi katırların burada olduğunu söyler. Tosia'nın bir tepe eteğine çok güzel konumlanmış büyük bir yerleşim olduğunu söyleyen seyyah, birkaç güzel cami ile şehrin güzelliğini sunduğunu, postanenin (post-house) ise şehrin eteklerinde bulunduğunu söyler. Seyyah batıya devam eden yolculuğundan Tosya'dan sonra arazinin daha da genişlediğini ve buranın tamamen ekili olduğunu bildirir. Arazinin büyük kısmının pirinç ve bağ alanları olduğunu da belirtir. Ve buradan Koçhisar'a doğru devam eder (Morier, 1816, s. 342).

J. M. Kinnier, 1782-1830

İskoç seyyah Kinnier doğu yolculuğunu kaleme aldığı kitabının başlarında Kastamonu üzerine ilginç bilgiler verir. Seyyah, uzun süren dönüş yolculuğunda başka bir güzergâh kullanarak Devrez Vadisi'nden geçmiş ve Tosya'ya dair notlar aktarmıştır. Hâce Hamza (Hacı Hamza) yerleşiminden sonra Tosia'ya (Tosya) dokuz saatlik bir sürede ulaşan Kinnier, buranın antik Dacia (Tosya) kenti olduğunu söyler ve kentin oldukça kaliteli pirinç üretilen vadiye kurulduğunu yerleştirildiğini ekler. Buradaki yerleşimcileri sağlıklı ve zengin olduğunu, başlıca uğraşlarının da tarım olduğunu belirtir (Kinnier, 1818, s. 557).

Lt. William Heuday, 1789-1825

Heuday, 1817'de Pers yolculuğundan Constantinople'ye dönerken, Devrez Vadisi'nden geçerek, Tosia ilçesi hakkında bilgiler verir. 1817 yılının 5 Nisan günü 30 mil boyunca Hâce Hamza'dan Tosia'ya doğru iyi bir at yolculuğu sonrasında varan Heuday, burada biraz Fransızca konuşan bir Maltalı ile karşılaşır şehrin pazarını birlikte dolaşır. Seyyah, Tosia bölümünden bahsederken yaşadığı bir güvenlik sorunundan bahseder ve sorun özöldükten sonra kendisini Tosia'da güvende hissettiğini vurgular (Heuday, 1819, s. 247-249).

Robert Ker Porter, 1777-1842

Birçok seyyah gibi Kuzey Anadolu'nun alışlagelmiş güzergâhını kullanan Porter, Pers ve Mezopotamya yolculuğu dönüşünde 21 Kasım tarihinde Hadji Hamza üzerinden dokuz saat ve kendi hesaplamasına göre 27 millik bir yolculuk sonunda Tosia'ya uğrar. Seyyah akarsu yatağı (Daly-dawraz/Devrez) boyunca pirinç ekili araziler içinden Tosia'ya gün bitiminde gelir. Henüz alacakaranlık vakti Konstantinopol'de Sultan'ın himayesinde görev alan çok sayıda Türk ile karşılaşır ve onların köylerine döndüklerini öğrenir. Bu karşılaşma sonrasında yeşil türbanlar içinde birçoğunun kendini peygamber soyundan geldiğini iddia ettiği bir grupla karşılaşan Porter, bu grubun kendisine yönelik "Tatarların bu kâfirlere hizmet etmek için ne gibi zorluklar çektiğini görün; boğazlarını kesmek ve onlarla olmak için daha iyisi yapılmalı" sözlerini de satırlarına ekler. İki tepenin birbirine yaklaştığı noktada yamaçlara kurulmuş Tosia'yı tarif ederken önce bölgede antik bir kalıntı görmediğini belirten Seyyah, daha sonra 6 cami ve çok sayıda minare saydığını, nüfusun ise yaklaşık

5000 olduğunu belirtir. Seyyah, Tosia'nın önemli üretim ürünlerini ise bakır kap yapımıcılığı, yeşil deri ve camlet (camelot) benzeri keçi kılından siyah bir kumaş üreticiliği olarak sıralar (Porter, 1822, s. 718-719).

Sir William Ouseley, 1767-1842

İngiliz Oryantalist ve Pers kültürü uzmanı Sir W. Ouseley, 1810-1812 yılları arasında İran'a büyükelçi olarak atanan kardeşi Gore Ouseley'in sekreteri olarak görev yaptığı sürece ve yolculuk notlarını İngiltere dönüşünde 1819-1823 yılları arasında 3 cilt olarak yayımlamıştır.

İran dönüşünde Ouseley, Haji Hamzeh (Hacı Hamza) üzerinden Tosiah'a bir akşamüzeri yola çıkar. Yolculuklarının 14. milinde askerî kontrol noktasında kendisine taze kahve ikram edilir ve yolculuğunun 33-34. milinde ise 20 Ağustos sabahına karşı Tosiah'a ulaşır. İlçeyi dikkate değer bir yerleşim yeri olarak ifade eden Seyyah, ince ağaçlarla bezeli tepelerin yamacında güzel bir yer olarak tanımlar. Cami ve minarelerin gümüşü renklerine dikkat çeken Seyyah, postaneden bakışla ilçenin bir gravürünü de çizer. (Ouseley, 1823, s. 499-500; Resim-6).

James Edward Alexander, 1803-1885

Asker ve kâşif olan J. E. Alexander, İskoç'tur. Kendisi, yolu üzerindeki Toksia'da konaklamış ve ertesi günü oradan ayrılırken başka bir yabancı seyyah kafilesi ile karşılaşmıştır:

Biz Toksia'dan (Tosya) ayrılırken birisi bize Fransızca seslendi. Bir Avrupalı görüyorduk, eski bir dostumuz olan Fransız doğa bilimci Doktor Fontaneydi bu. İran'dan Constantinople'ye dönüyordu. Değişik bitkileri incelemişti. Biz çok güzel yünleri olan büyük şal ya da kaşmir keçi sürülerini geçtik, Toksia'da bu kumaşlardan üretilmekte. Daha sonra Delidoura Nehri'nin kenarından yoğun pirinç tarlaları arasında ilerledik (Alexander, 1827, 238-239).

T. B. Armstrong

1828-1829 yılları arasındaki Türk-Rus Savaşları sırasında Kastamonu sınırlarından geçen Armstrong'da doğuya gitmek için Devrez Vadisi'ni kullanan seyyahlar arasındadır.

Söylemeye layık asil-ulu minare ve bazı Hristiyan binalarını biz Tosia'da gördük. Orada gece boyunca kaldık. Sonra güneş doğarken saat 4.00'da uyandık. Bir Türk süvari birliğinin yanından geçtik şehrin hemen çıkışında, Estamboul'a giderken, bazı tepeleri gördük ve ardından etraf ormanlıklarla doldu. Burada Yeşil Fas derisi ve Angora-tiftik keçisi yününden üretilen kumaşlar çok yaygındır ve ticaretin başlıca unsurudur (Armstrong, 1831, s. 204-205).

Eli Smith, 1801-1857

Amerikalı bir seyyah olan Smith, Devrez Vadisi'ne girdiğinde Çerkeş Atkaracalar mevkinde Ankara Keçisi ve bundan üretilen kumaşlardan bahsetmeye başlar. Ayrıca Boly ve Tosia güzergâhı üzerinde hiçbir Hristiyan ismine rastlamadıklarını söyler. Kendisi Tosia'ya yaklaşırken Devrez Irmağı'nın alüvyonel tabakalarında ekilen çok sayıda pirinç tarlasından bahseder. On saatlik yolculuk sonunda Tosya'ya gelinir. Tosya'nın girişinden etkilenen Seyyah, Deringöz mevkindeki taş kaplamalı köprüden geçtikten sonra bereketli bahçeleri ve yaz evleriyle (bağ evi) etkileyici girişe sahip Tosia'da 15-20 arasında minare saymıştır. İlçe için kendisine verilen bilgilerde 300 Türk, 50 Rum evi olduğunu ama hiç Ermeni olmadığı söylenmiştir. İlçede bir Yeniçeri birliği gören Seyyah birkaç gün önce bölgede bir kargaşa çıktığını ve yapılan baskında 2-3 kişinin öldürüldüğünü ve olayların yatıştırıldığını da öğrenir.

28 Mayıs sabahı ise yeni atlarla birlikte Devrez Çayı'nı takip ederek doğuya olan yoluna devam eder (Smith, 1834, s. 33-34).

James Baillie Fraser, 1783-1856

İngiliz Seyyah Londra'dan İran'a yaptığı kış seyahatinde, 1834 yılının Aralık ayında Devrez Vadisi'ni kullanır. Cajah-Hissar'dan (Koçhisar-Ilgaz) Tosya'ya doğru ilerleyen Seyyah gece yolculuğunda olmasına rağmen, çevresi tepelerle çevrili ama oldukça güzel bulunduğu Tosia'ya adeta aşık olur. Yolculuğu eğer gün ışığında olsaydı şehrin mutlaka çizimini yapacağını söyleyen Seyyah her ne kadar kışa rağmen ılıman gece de yolculuk yapsa da yerleşimin postanesinde üç saat kadar dinlendikten sonra yoluna devam eder (Fraser, 1838, s. 195-196).

Francis W. Ainsworth, 1807-1896

Ainsworth genel anlamda günümüz Batı Karadeniz Bölgesi üzerine yaptığı araştırma gezisi sonrasında Devrez Vadisi'nden dönüşünde Tosya'ya ait bilgilere yer vermiştir:

Dokuz saat at sürdük Tosiye'ye ve menzilhanda geceledik. Tosya güzel bir şehir. 20 bin civarında nüfusu var ve bunların 3 bini Ermeni, Burada çok sayıda cami, mescit, han, hamam ve iyi pazar var. Bu vadide, şehre yakın, yüksek yapay bir höyük var ve burası muhtemelen Sultan Hasan tarafından serbest bırakılan Roman Diogenes'in sığındığı kale kalıntısı olabilir. Burası Manuel Komnenos zamanında Konya Türklerinin eline geçti ve I. Muhammed zamanında da Osmanlıların. Ancak Osmanlıya kadar Kastamonu Prensi İsfendiyar tarafından yönetiliyordu (Ainsworth, 1842, s. 37).

L. Vivien De Saint-Martin, 1802-1896

Genel anlamda seyahatnamesinde Kastamonu hakkında ayrıntılı bilgiler veren Seyyah, Kastamonu'ya ayırdığı bölümün bir kısmında da yöresinin başkenti dediği Tosya hakkında bilgiler verir.

Olgssys Dağları (Ilgaz) Ağustos ayına kadar tepesindeki karları korur, buranın arkasında Tosieh (Tosya) vardır, Kızılırmak'ın bir kolu olan Dourek ya da Devrek-Tchai, bu nehrin kenarındadır. Tosieh ve bölgenin başkenti konumundadır, bin kadar ev vardır, adı birçok Bizans kaynağında geçen Docea'ya yakındır ama şimdi daha çok Türklerin bulunduğu bir bölgedir. Başlıca sanayi dericilik ayrıca bazı işletmelerde pamuklu kumaş üretimi ve satımı yapılır, vadinin ilerisinde Kodj-Hissar (Koçhisar-Ilgaz) vardır, diğer tarafta da Hadji-Hamzah (Hacı Hamza) yerleşimi vardır.

Dik Ilgaz sıra dağları bölgenin kuzey ve güneyi arasında belirleyici konumda. Dağlık bir ülke olmasına rağmen Tosieh çölün içinde bir vaha gibi. Bölgenin yüksek ve soğuk karakterine karşın burası sıcak ve verimli ovalarla kaplı, altın renkli hasat alanları yemyeşil bahçelerle kesişir ve bunların birçoğu da üzüm bağı olan meyve bahçeleridir.

Köylerde genellikle bodur kulübeler var, ama hoş yönü ise hepsi de dut ve diğer meyve ağaçları ile çevrili. Kulübeler neredeyse tamamen ahşaptan inşa edilir. Ağaç gövdeleri düzleştirilir ve birleşme noktaları çentiklenerek yapıştırılır. Pencere ve diğer kapaklar sonradan yapılır, böylece bu çok ilkel mimaride herhangi bir demir veya taş kullanılmıyor ama üzeri sıvanıyor. Evlerin bazılarında tabanlarına çukur açılarak alt kat yapılmış. Bu yapı büyük olasılıkla, üç bin yıldır değişmedi. Karadeniz'in doğu ucunda giren ilk Yunanlılar nedeniyle ahşap ev, bir sonraki adı Mosun (ahşaptan yapılmış kule anlamına gelir Mosun Yunancada) insanlar verdi (Martin, 1852, 459-460).

E. Reclus, 1830-1905

Fransız coğrafyacı ve bir anarşist olan Reclus 1884 yılında 20 yıllık bir çalışmanın sonucunda hazırladığı "La Nouvelle Geographie Universelle" adlı serinin 9'ncüsü "L'Asie Anterieure" de Kastamonu, Tosya ve Taşköprü'ye yer verir.

"Kastamouni'nin güneyinde L'IlkasTagh'ı (Ilgaz Dağı) vardır.

Kotch Hissar'dan (Koç Hisar) devam ettikten sonra daha aşağılara doğru Tosia'nın bahçelerini görünüyor ve Kastamouni'yi çevreleyen dağlardan daha bol su geliyor".

Anadolu'nun Karadeniz'e kıyı veren büyük vilayetlerin yaklaşık nüfusunu hem kendi hem de başka seyyahların bilgilerine dayanarak veren Reclus, Kastamouni Vilayetini şu şekilde sıralamıştır.

"Zafaran-Boli 25,000; Kastamouni 20.000; Tchangri 19.000; Iskelib, 13.000; Boli 12000; Tosia 10000; Sinope 9000; Mondoulou 5000; Tach-Köprü 4500; Ineboli 5000; Bartan 25000."

Seyyah tarafından Anadolu'nun idari merkezlerinin verdiği nüfusta Kastamonu Vilayeti ve sancakları nüfusu ise toplamda şu şekilde görülür

"Kastamouni (Kastamouni-Tosia) 330.000; Boli (Zafaran-Boli) 260.000; Sinope 110.000; Tchangri 140.000" (Reclus, 1884, 495,565-566,569, 577).

W. F. Ainsworth, 1807-1896

Bölgeyi daha önceki gezileri nedeniyle yakından tanıyan Ainsworth, "Euphrates Expedition" adlı çalışmasının birinci cildinin son bölümü, yani güzergâhının dönüş yolunda Tosya hakkında bilgiler verir.

Ertesi gün (10 Mayıs) yolumuz bizi Kızılırmak'ın bir kolu ile geniş dağ geçitlerinden vadi merkezine doğru taşıdı. Yol üzerinde çok sayıda köy ve zengin pirinç tarlaları bulunmaktaydı. O, bizi vadinin başında Tusiya'ya (Tosya) ulaştırdı, burası antik Dacia'dır; orada yaklaşık üç ya da dört bin ev bulunmakta.

Tusiya: Divrik Chai (Devrez Çayı)'nın güneyindeki tepelerde olduğunu gördük, Kuzeyinde Kus Tağ (Kuş Dağı) var ve burası Al Kuz (Ilgaz) yani antik Olgassys'e karşılık gelen dağdır. Tusiya veya Tosia ilçesi yakınlarında, kale yerleşiminde gösterilen bir höyük, Sultan Hasan tarafından serbest bırakılan Roman Diogene'nin zamanında... Bir zamanlar buraya Dosia denmekteydi. Burası Manuel Comneneos döneminde Selçuklu Türklerinin eline düştü. I. Osman döneminde de Osmanlı yönetimine girdi (Ainsworth, 1888, 642-643).

Vital Cuinet, 1833-1896

Osmanlı Devleti'nin ülke envanteri için resmî memur sıfatıyla çalışan Cuinet'in bilgileri 19. yüzyıl sonundaki Kastamonu için oldukça aydınlatıcıdır:

Tossia (Tosya) Kazası

Tossia Kazası, Merkez Sancak Castamuni'nin güneydoğusunda yer alır, kuzeyinde Tach-keupru kazası, güneydoğusunda Sivas Vilayeti ve d'Iskeleb, güneyinden de Kangheri Sancağı yer alır.

Kaza, Karghı nahiyesini ve 30 köyü kapsar. Toplamda 1823 öğrencinin eğitim gördüğü üç üst okul (medrese) bir ortaokul ve 81'de ilkokul yer alır. Bu okullardan bir tanesi Grek Ortodokslara aittir ve 90 öğrencisi bulunur. Ayrıca bir ilk dereceden mahkeme, bir nüfus sayım ofisi, bir tarım ofisi ve bir telgrafhane ile postane istasyonu yer alır. Tarımsal ürünleri Castamuni ile aynıdır ve son iki yıldır devlet desteği ile afyon ekilirken güzel sonuçlar elde edilmiştir. Kazada yıllık sığır stok üretimi yaklaşık olarak 98 bin olduğu

tahmin edilmektedir (Cuinet, 1894, s. 476-480).

Sonuç

Kastamonu'nun ilçesi olan Tosya'yı seyahatnamelere göre ele aldığımız çalışmamızda yaklaşık olarak 1000 yıllık bir süreç gözden geçirilmiştir. Kuzey Anadolu'nun en önemli batı-doğu güzergâhı üzerinde yer alan Tosya, bu jeopolitik konumu sayesinde birçok seyyahın notlarında yer almıştır.

Seyahatnamelerde ilk göze çarpan unsur, özellikle binek hayvanları ile yapılan yolculukların hem doğudan Hacı Hamza'dan hem de batıdan Koçhisar'dan Tosya ulaşan güzergâhın yoğunlukla dokuz saat sürdüğüdür. Her iki yöndeki bu merkezler arası Tosya'ya 40 km olup, bu mesafe genel kanı olarak yaklaşık bir günde alınabilecek mesafeye tekabül etmektedir. Devrez Vadisi'nin ulaşım elverişli koşullarında bu dokuz saatlik yolculuklar, kervan ya da kabileleri konaklama menzillerine ulaştırmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde erken dönemlerine ilişkin sağlıklı bilgi alınamayan yerleşim, konumu gereği yine önemli bir yer olmalıydı. İçinde bulunduğu vadinin stratejik ve jeopolitik konumu nedeniyle erken dönemlerde gelişmiş olması beklenen yerleşim, yine aynı özelliklerden dolayı saldırı ve istilalara da açık bir alan olmuştur. Özellikle MÖ 2. bin sonlarında Hitit-Kaşka mücadelesinde bir sınır bölgesi olmasından dolayı bu etkinin Son Tunç Çağı ile kendini göstermeye başladığı düşünülebilir. Seyahatnamelerde bir tümülüs dışında ilçede tarihsel kalıntılara ait veri noksanlığı da, belki de Geç Roma Dönemi ile başlayıp ülkenin 12-13. yüzyılda Türk yurdu olana kadar geçen süreçte yaşanan çatışma ortamının bir sonucu olabilir.

Osmanlı Dönemi'nde özellikle 16. yüzyılla birlikte kente dair gelen bilgiler arasında, kentin yerleşimi ve mimarisinin göz alıcı bir güzelliğe sahip olduğu, çevresel peyzajı ile bütünleşmiş olduğu görülür. Ilgaz Dağı'nın güney yamaçlarına yerleşmiş olan ilçe, Devrez Vadisi'ne yukarıdan bakmaktadır. Kentin, bir yamaca yerleştirilmesi bilinçli bir seçim olmalı. Hem tarımsal alanları kısıtlamamak hem de savunma yapılacak imkânın yaratılması için düşünülen bu yerleşim modelinde, Tavernier'in 1630'ların başlarında kentin en yüksek noktasında bir hisar olduğunu belirtmesi bu fikri doğrular niteliktedir. Tosya'da 15. yüzyılda bir kale olduğu ve bunun 16. yüzyıla gelindiğinde kullanılmaz hale geldiği, daha sonra ise Celali İsyanları sırasında yerli halkın çabalarıyla toprak duvarlara sahip bir başka kale inşa edildiği ancak bunun da 17. yüzyılda harap olduğu bilinmektedir (Kâtip Çelebi, 2010, s.645; Kankal, 1993, s. 48). Bu noktada Tavernier'in görmüş olduğu hisarın bu Celali İsyanları sırasındaki karışıklardan korunmak için yapılan ve pek de anıtsal olmayan kale olduğu söylenebilir.

Kentin bir anayol güzergâhında olmasından dolayı kervansaraylar ve bunların bakımlı olması ile haberleşmede kullanılan postanelerin varlığından bahsedilmesi seyahat edenler için gereklilikleri karşısında öne çıkan unsurlar olmuştur. Öte yandan günümüzde de hala aktif ve ünlü olan Tosya hamamları da seyahatnamelerde yerini almıştır. Seyyahların kentteki yapılara dair söyledikleri hem Evliya Çelebi hem de Kâtip Çelebi ile doğrulanırken, bu kaynaklara

göre daha fazla kamu yapısı olup bunların yabancılara ait seyahatnamelere geçmediğini görülmektedir.

Seyahatnamelere göre Tosya'da zaman içerisinde bir nüfus değişimi yaşandığı görülmektedir. 13. yüzyılda Türk hâkimiyetine geçmesine rağmen otokton ve hâkim nüfusun birkaç yüzyıl boyunca Rum ve Ermenilerden oluşan Hristiyanlar olduğu görülür. İlçeye dair en eski bilgileri veren Marchand Basil'in 1465-1466 tarihli notlarında çok sayıda Ermeni, az sayıda Türk ve 1630'lerde Tavernier'in ve hatta 18. yüzyıl sonlarında Gardan'ın bilgilerine göre çoğunluğun Hristiyan Rum olduğu ilçede Türk ve Müslüman nüfusun 18. yüzyıldan sonra baskın hale geldiği düşünülebilir. Bu bilgiler ışığında Marchand Basil'in nüfusa dair vermiş olduğu bir başka bilgi ise oldukça ilginçtir. Basil, "Tosya'da Ermeniler çoğunluk ancak Hristiyan Türkler az demektedir." Burada bahsedilen bir bilgi karmaşası mı yoksa bölgeye daha önce yerleştirilen Balkan kökenli Türkler mi olduğu belirsizlikte kalmaktadır. Keza, Anadolu'daki Hristiyan Türk varlığının ortaya çıkışı, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Türk unsurlarının muhtelif zamanlarda Anadolu'ya iskân edildiği Bizans dönemine rastlamaktadır (Aydın, 2004, s. 4). Bizans döneminde Anadolu'nun muhtelif yerlerine iskân edilen Bulgar Türklerinin Selçuklu döneminde, Ankara ile Kayseri arasında, Bursa çevresinde, Antalya ve Milas taraflarında, daha ziyade de Trabzon ve çevresi ile Tarsus (Karaman'a kadar) yöresinde yaşadıklarının bilinmektedir (Eröz, 1983, s. 19). Bu noktada Basil'in vermiş olduğu Hristiyan Türkler bilgisi belki de Bizans Dönemine kadar inen ve bölgeye yerleştirilmiş olan Balkan (Bulgar) kökenli Türklerle ilgili olabilir.

Gayrimüslim nüfusun bu yoğunluğuna karşın günümüzde kilise ya da kalıntısı görünmezken, Armstrong'un "Hristiyan binası" olarak nitelediği yapı ya da yapıların döneminin bir kilisesi olabileceği akla gelmektedir.

Seyahatnamelere karşın yerleşim üzerine bilgiler veren tapu tahrir (1521-1579) defterlerine göre Müslüman Türk nüfusun gayri-müslim nüfusa oranla çok daha yoğun olduğu görülmektedir (Kankal, 1993, s.118-113).

Konumu gereği önemli olan kent, Devrez Irmağı'nın suladığı verimli topraklara sahip olmasıyla da başta bağcılık (şarap), pirinç ve meyve tarımında oldukça gelişmiş (16. Yüzyıl verilerine göre Çankırı Sancağı'ndaki en çok meyve üreten yerin Tosya olduğu görülür, Kankal, 1993, s. 171), hatta seyahatnamelere göre Mısır'a kadar meyve ihraç etmiştir. İlçe'de tarımın yanı sıra hayvancılığın gelişmiş olduğu da neredeyse tüm seyyahların yerleşimdeki tabakhanelerden ve aynı zamanda "Yeşil Fas Derisi" üretimlerinden bahsetmesi ile görülmektedir.

Hayvancılık bahsinde J. Morier'in "ülkedeki en iyi katırları Tosya gördüm" ifadesi dikkat çekicidir. Tosya'nın içinde bulunduğu bölge Antikçağda Paphlagonia olarak adlandırılırken, bölgeden ilk bahseden Homeros, İlyada eserinde Troia Savaşı'na yardımcı giden Paphlagonialılar için "*Erkek yürekli Pylaimenes komuta eder Paphlagonialıları, gelmişler yabankatırlarıyla ünlü Enetlerin yurdundan Kytoros'ta, Sesamos'ta otururlar...*" (Homeros, İlyada: II, 850-855) ifadelerini kullanır ki bölgedeki katırların ünü sahilden

iç kesime kadar çağlar boyunca dayanıklılığı ile ününü korumuştur.

Hayvancılık, Tosya'nın endüstriyel yaşamına yansması sadece deri üretimi ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle Tiftik Keçisi'nin beslendiği Tosya'da keçi kılından camelot, kaşmir ve sof (muhayir) kumaşlarının üretilmesi ilçede bu sektörün gelişmişliğini göstermesi bakımından önemlidir (Resim-7,8,9,10). Bu önem, kumaşları almak için gelen Simeon'un satırlarındaki hem yurtdışından (Lehistan) gelen tüccarların varlığı ve ihraç malzemesi olduğu bilgisiyle de tasdiklenir. (Simeon, 2016, s. 122,123). Hele ki ülkede Angora (Ankara) kaşmiri ile neredeyse eşdeğer görülüyor olması da hem kalite hem de sektör olarak bu alanın nasıl gelişkin olduğunu ortaya koyar. İlçenin bu konudaki gelişmişliği vergi belgelerine göre 16. yüzyıldan 18. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir (Ergeç, 1988, s. 516-517).

Seyahatnamelerde yalnızca bir yerde geçmesine karşın ilçe için önemli unsurlardan biri de kuyumculuktur. Sestini'nin bir Ermeni kuyumcudan alamadığı madalyon dikkat çekicidir. Günümüzde sadece Tosya'da görülen "kıstı" yapımıcılığı ilçenin karakteristik zanaatlarından bir tanesidir. Çok az sayıda kalmış ustası ile yaşamaya çalışan zanaatta, kıstıyı oluşturan yegâne figür "balık"tır. Tosya'da tarih boyunca seyahatnamelerde de görüldüğü gibi Hristiyan Rum ya da Ermeni nüfusu var olmuş hatta uzun dönem yerli halk olarak baskın bir şekilde yaşamışlardır. Günümüzde yaşayan kıstı ustaları da bu zanaatın Ermenilerden kendilerine intikal ettiği görüşünde birleşir (Er-Hünerel, 2018. s.45). Öte yandan Hristiyan ikonografisine bakıldığında balık (Ichtyos) figürü hem Hz. İsa'yı hem de tanrıyı sembolize eden ve oldukça yoğun kullanılmış güçlü bir figür olarak karşımıza çıkar (Ataşağın, 2000, s. 188; Resim 11-12-13).

Sestini ayrıca ilçede demir aletler yapımından bahseder ki, günümüzde sektörel olarak bu alanda pek faaliyet göstermez. Ancak ilçede geleneksel anlamda manda boynuzdan çakı yapımıcılığı (Tosya Çakısı) belki de ilçenin geçmişten getirdiği zanaatlardan biri olarak hala yaşamaktadır (Resim 14-15).

Yüzyıllar içerisinde seyahatnamelere göre ele alınan Tosya, jeopolitik konumu gereği her zaman önemli bir yer, istasyon olmuştur. Saint-Martin'in betimlemesiyle "yöresinin başkenti" olan Tosya, içinde bulunduğu Devrez Vadisi sayesinde hem stratejik hem de ekonomik bir yolun paydaşı olmuştur. Bu sayede kent, aynı zamanda sulak tarımsal alanların da varlığı ile hem tarımsal hem de endüstriyel bir merkez olmuş, farklı etnik halkların belirli bir dönem bir arada yaşamasıyla da çok renkli bir kültüre sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ainsworth, W.F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, In Two Volumes, Vol. II, London.
- Ainsworth, W. F., (1888). *The Euphrates Expedition* Vol. II.; In Two Volumes, London.

- Alexander J. E. (1827). *Travels from India to England; Comprehending A Visit To The Burman Empire, and A Journey Persia, Asia Minor, European Turkey in The Year 1825-1826*, London.
- Armstrong, T. B. (1831). *Travels in the Seat of War, During The Last Two Campaigns Russia and Turkey*, London.
- Ataşağın, G. (2000). Hristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, Konya 181-199.
- Aydın, M. (2004). Anadolu'da Hristiyan Türkler (Başlangıcından Cumhuriyete kadar), *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 11, 1-28
- Belke, K. (1996) *Paphlagonian und Honorias*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 249.Band, Tabula Imperii Byzantini 9, Wien
- Bozoklu Osman, Ş (2018). *Musever Sefaratname-i İran*, Haz. Güray Önal, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul
- Bryennios Nikephoros (2008). *Tarihin Özü*, çev. B. Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul.
- Crow, J. (1996). Alexios Komnenos and Kastamon: castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia, *Alexios I Komnenos* ed. M. Mullet and D. Smythe, Belfast, 12-36.
- Cuinet, V. (1890-1895). *La Turquie d'Asie : géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, 4 vols., Paris.
- Durugönül, S. (1994). Grabstele Eines "Adligen" Aus Paphlagonien Der Dritten Satrapie, *Forschungen in Galatien*, 1 – 14, Taf.1-3, Bonn
- Dusinberre, E. R. M. (2015). *Empire, Authority, and Autonomy in Achaemenid Anatolia*, Cambridge University Press.
- Er, B., Hünerel, Z. S. (2018). Kastamonu İli Tosya İlçesi Geleneksel Kıstı Takısı, *Kalemişi*, Cilt 6, Sayı 11, 41-54
- Ergenç, Ö. (1988), 18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii ve Ticaret Hayatı, *Bellekten*, Cilt. LII, Sayı. 203, TTK, 501-533
- Eröz, M. (1983). *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara.
- Evliya Çelebi, (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi: Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Cilt 2, Ed. Y. Dağlı ve S. A. Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi.
- Fraser, B. J. (1838). *A Winter's Journey from Constantinople to Tehran*, Vol I, London.
- French, D. (1991). New milestones from Pontus and Galatia, *Pontica* 1, 77-96

- French, D. (2003). *Roman - Late Roman and Byzantine Inscription of Ankara. A Selection*, Ankara.
- Gardan, P. A. L. (1809). *Journal d'unvoyage dans la Turquie-d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808*, Marseille.
- Gökoğlu, A. (1952). *Paflagonya, Gayrimenkul Eserleri ve Arkeolojisi, Açıksoz Matbaası, Kastamonu*.
- Homeros, (2003). *Ilyada* çev. A. Erhat- A. Kadir, İstanbul
- Jackson, J. (1799). *Journey from India, Towards England, in the Year 1797*, London.
- Heuday, Lt. W. (1819). *A Voyage Up The Persian Gulf and a Journey Overland from India to England in 1817*, London.
- Howel, T. (1791). *A Journal of the Passafe from India, by a Route Partly Unfrequented, Through Armenia and Anatolia or Asia Minor*, Londra.
- İbret, Ü. (2003). Tarihi İpek Yolu üzerindeki Bir Anadolu Şehri: Tosya (Kuruluşu ve Gelişimi), *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 8, 53-82.
- Kankal, A. (1993). Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Karasalihoğlu, M. (2014), Antikçağ Kaynaklarında ve Sonraki Seyahatnamelerde Kastamonu Kıyıları, *Mediterranean Journal of Humanities*, Cilt 4, Sayı 2, 151-165.
- Kâtip Çelebi, (2010). *Cihannüma*, Yayın Yönetmeni: Nevzat Bayhan, İBB Kültür A. Ş.
- Kinnier, J. M., (1818), *Voyage Dans L'Asie Mineure, L'Armenie Et Le Kourdistan, Dans Les Annees 1813 Et 1814*, Tome Premier, Paris.
- Marchand B., (1889). *PÃˆlerinage dumarchand Basile 1465-1466*, Trans. by Sofia Petrovna Khitrovo. In *ItinÃˆtrairesrusses en Orient*. fasc. I: 241-256. Geneva: Imprimerie Jules-Guillaume Fick
- Matthews, R., Glatz, C. (2009) The Historical Geography of North-Central Anatolia in the Hittite Period: Texts and Archaeology in Concert, *Anatolian Studies* 59, 51-72.
- Matthews vd. 2009, Matthews, R., Metcalfe ve M., Cottica, D., (2009) Landscapes with figures: Paphlagonia Thres of Time Hellenistic-Roman and Byzantine Periods, 330 BC- AD 1453, *At Empire's Edge: Project Paphlagonia. Regional Survey in North-Central Turkey*, 175-227
- Morier, J. (1816), *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantople, in the years 1808 and 1809*. Philadelphia
- Otter, J. (1748). *Voyage en Turquie et en Perse*, Tome Second, Paris.
- Ouseley, Sir K. W. (1923). *Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia*, Vol III, London.
- Peyssonnel, M de C. (1787). *Traite' sur le Commerce de la Mer Noire Vol. I*, Publisher, Chez Cuchet, Paris.
- Porter, R. K. (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During 1817-1820*, Vol II, London.
- Ramsay, W. M, (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*, London
- Reclus, E. (1884). *Nouvelle Geographe Universelle, La Tere et Les Hommes, IX L'Asie Anterieure*, Paris.
- Sestini, D. (1797). *Voyage de Constantinople A Bassora en 1781 Par le Tigre et l'Euprate, et Retour A En 1782 Constatinople*, Paris.
- Simeon, P. (2016). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si*, çev. Hrand. D. Andreasyan, Körü Kitap, İstanbul.
- Smith, E. (1833). *Missionary in Armenia, Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorianand Chaldean Christian of Oormiah and Salmas*, London.
- Sürel, S. (2011). *H.1211-1217 (M.1796-1802) Tarihli şer'iyye Siciline Göre Tosya'nın Sosyo-Ekonomik Ve İdari Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tabula Peutingerana, (1967). Annalina Levi-Mario Levii Itineraria picta: Contributo allo stüdyo della Tabula Peutingerana, Roma.
- Taşdemir, M. (2012) Tosya, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, s. 269-270
- Tavernier, J. B. (1713). *Les Six Voyages de JEAN BAPT. TAVERNIER en Turquie, en Perse et Aux Indes*, Nouvelle Edition, Tome I, Paris.
- Turan, O. (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat, İstanbul
- Vivien De Saint-Martin, L. (1852). *Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure*, Tome II, Paris.
- Wilson, D. R. (1960). *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periode: A New Survey with Particular Reference to Suface Remains Still Visible* (Unpuplished Doctorate Disartitaion), Oxford.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, çev. Selen Hırçın Riegel, Homer, İstanbul.
- Yücel, Y. (2018). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I, Çoban-oğulları Beyliği – Candar-Oğulları Beyliği*, 3. Baskı, TTK, Ankara.

Ek-1: Seyahatnamelerde Tosya'nın sosyo-ekonomik özellikleri

Seyyah	İlçeye verilen isim	Nüfus-Etnisite	Tarihsel Bilgi ya da Kalıntı	Kente ait veriler	Tarım	Sanayi	Yıl
Pélerinage	Toussia	Çok sayıda Ermeni az sayıda Türk	-	-	-	-	1465-1466
Simeon	Tosya	-	-	-	Meyve	Muhayyer	1613
Tavernier	Tocia	Çoğunluk Hristiyan Rum	-	-	Bağ-Şarap	-	1630-40'lar
Evliya Çelebi	Tosya	Türkmenistan kökenli	Çelebi Sultan Mehmet fethidir	Detaylı	Bağ-Bahçe	Detaylı	1640
Kâtip Çelebi	Tosya	-	Celali İsyanları	Detaylı	Bağ-Bahçe	-	1650'ler
Jean Otter	Tousia	-	-	Hamam, kervansaray, cami	Meyve	Tabakhane	18. yüzyıl ilk yarısı
Peyssonnel	Tossia	-	-	-	-	Kumaş (Mısır'a ihraç)	18. yüzyıl ortaları
Sestini	Tosie	Ermeni-Türk	Paphlagonia tarihi	Hamami han, 2 bin ev, beş cami, 1 pazar	Pirinç, meyve, bağ	Tabakhane, Pamuklu kumaş, Demir aletler, Ermeni kuyumcu	1780'ler başı
Howel	-	-	-	-	-	-	1788
Jackson	-	-	-	-	Üzüm, bağ	-	1797
Gardan	Totiah	Yunanlılar yoğun	-	-	-	-	1780-1790 arası
Bozoklu Osman Şakir	Tosya	-	-	Şehir Kethüdası ve A'yanı	Bağ, Pirinç	-	1810
Morier	Tosia	-	-	Cami, posthane	En iyi katırlar	-	1810'lar
Kinnier	Tosia	-	Antik Dacia	-	Pirinç	-	1810'lar
Heuday	Tosia	-	-	-	-	-	1810'lar
Porter	Tosia	5000 kişi	-	Cami	-	Bakır kap, yeşil deri, camelot kumaş	1820'ler

Ouseley	Tosiah	-	-	Cami, postahane	-	-	1820'ler
Alexander	Toksia	-	-	-	Pirinç	Kaşmir kumaş	1820'ler
Armstrong	Tosia	Türk-Rum	-	Ulu Cami- Kilise?	-	Yeşil Fas Derisi, Angora Kaşmiri	1830'lar
Smith	Tosia	300 Türk, 50 Rum evi	-	Cami, bağ evi	Pirinç		1830'lar
Fraser	Tosia	-	-	Büyüleyici kent	-	-	1830'lar
Ainsworth	Tosiyeh	17 bin Türk, 3 bin Ermeni	Tümülüs (Roman Diogenes'in kalesi), Manuel Komnenos, I. Muhammed Kastamonu prensi İsfendiyar	Cami, mescit, han, hamam ve iyi pazar (çarşı)	-	-	1830'ların sonu
Saint- Martin	Tosieh	Bin kadar ev çoğu Türklere ait	Docea	Köylerde bodur ahşap klubeler	Bağ, meyve	Dericilik, pamuklu kumaş	1850'ler
Reclus	Tosia	-	-	-	-	-	1860'lar
Ainsworth	Tusiyah	3-4 bin ev	Dacia, Tümülüs (Roman Diogenes'in kalesi), Manuel Komnenos, I. Muhammed Kastamonu prensi İsfendiyar	-	Pirinç	-	1880'ler
Cuinet	Tossia	Türk, az sayıda Greek Ortodoks	-	Okullar ve resmi kurumlar	Genel, afyon	-	1890'lar

Ek-2 Görseller

Resim-1-Tabula Peutingeriana, www.hs-augsburg.de/harschChronologiaLspost03Tabula

Resim-2-Tosya-Kastamonu Kent Müzesi Arşivi

Resim-3-1943-Tosya Meydanı-Deprem Sonrası-Kastamonu Kent Müzesi Arşivi

Resim-4-Osman Şakir Efendi'nin Tosya Çizimi, 2018, s. 148-149

Resim-5-Tosya pirinç pazarı-1930'lar-Kastamonu Kent Müzesi Arşivi

Resim-6-Tosyah-Ouseley-1823-Vol III-Plate LXXX

Resim-7-1930'lar Tosya-Kastamonu Kent Müzesi Arşivi

Resim-9-Tosya kesesi-Yazar Arşivi

Resim-10-Tosya Kesişi-Yazar Arşivi

Resim-11-Tosya Kısıtı-Yazar Arşivi

Resim-12-Tosya Kıstısı-Yazar Arşivi

Resim-13-Tosya Kıstısı-Yazar Arşivi

Resim-14-Tosya Çakısı-Yazar Arşivi

Resim-15-Bakırcılık ve Kalaycılık-Yazar Arşivi

Resmi-8-Tela üretimi-Yazar Arşivi